

Geopolitická dimenze strategie

Colin S. Gray – Geoffrey Sloan (eds.): *Geopolitics, Geography and Strategy*. 1st ed. London: Frank Cass Publishers, 1999, 289 stran, ISBN 0-7146-8053-2 (signatura knihovny ÚMV 48 148).

Odborníci na bezpečnostní problematiku a na mezinárodní vztahy Colin S. Gray a Geoffrey Sloan připravili editovanou knihu *Geopolitics, Geography and Strategy*, která vyšla jako zvláštní vydání časopisu *Journal of Strategic Studies*. Za hlavní poslání této publikace si editoři vytyčili objasnění vztahů mezi geopolitikou, geografii a strategií, přičemž chtěli též rozptýlit obavy čtenářů z pojmu *geopolitika*, často pramenící z nejednoznačnosti a zmatečnosti jeho používání. Do recenzované knihy přispěli svými statěmi autoři z USA, ze Spojeného království a v jednom případě i z Kanady, kteří vesměs působí na univerzitách a ve výzkumných institucích a jež spojuje zájem o geopolitickou teorii a o analýzu praktických vlivů geografie na strategické i politické rozhodování v mezinárodním prostředí. Celý svazek je rozdělen na dva základní oddíly. Eseje první části se zabývají převážně geopolitickou teorií a snaží se nastínit proces utváření teorie na základě interpretace geografické konfigurace a historických zkušeností, příspěvky druhého oddílu pak popisují spíše praktické aspekty vztahů mezi geografii a strategií.

V úvodní kapitole nazvané *Why Geopolitics?* se oba editoři snaží určitým způsobem „uchopit“ pojem geopolitika a definovat jej. Geopolitika by se podle jejich názoru měla zkoumáním prostorových vztahů a jejich vlivů na utváření cílů a strategií zahraniční a vnitřní politiky snažit přitáhnout pozornost k vnímání skutečnosti, že určité geografické struktury vždy hrály velmi důležitou roli v politické historii. Neznamená to však, že by geografické prostředí jako „svěrací kazajka“ determinovalo strategické cíle a politiky jednotlivých států, místo toho spíše nabízí rozsáhlý soubor příležitostí pro politiky a pro rozhodovatele. Na tomto místě považuji za důležité zdůraznit, že geopolitika byla v počátcích svého vzniku považována za vědu deterministickou, která hlásala, že politika státu je předurčena jeho geografii, neboť – jak píše např. ve 40. letech 20. století americký politolog Robert Strausz-Hupé – „geografie je nejméně proměnlivý faktor ovlivňující politiku... a kontury země, pláně a hřebeny hor, oceány a údolí řek zůstávají v podstatě neměnné... a geografické konflikty mezi státy přetrvávají mnohem silněji než jiné mezinárodní antagonismy“. ¹ Stejně tak se Alfred Thayer Mahan ve svém díle zmiňuje o stabilním „Řádu přírody“, který předurčuje rozvoj námořních mocností ² (i když autor třetí kapitoly recenzované publikace zajímavým způsobem napadá časté interpretace Mahanova díla jako geografického deterministy).

V jakém rozsahu budou geografické příležitosti využity, závisí podle názoru Graye a Sloana na volbě příslušné strategie. Strategie je v recenzované knize definována jako „výsledek dialogu mezi politickou a vojenskou mocí“. ³ Geografie je přitom jakousi „matkou strategie“, měla by však být přítomna i na taktické a operativní úrovni vedení vojenského konfliktu. Výše uvedené definice předjímají, že se většina kapitol recenzované publikace zabývá hlavně vojenskými aspekty geopolitiky a že jejich autoři považují válku za historicky legitimní prostředek k dosažení politických cílů aktérů mezinárodních vztahů, ačkoli se někteří z nich dívají na tento fenomén velmi kriticky (viz příspěvek Gearóida Ó Tuathaila). Toto zvláštní vydání časopisu *Journal of Strategic Studies* též zajímavým způsobem spojuje geopolitiku s geostrategií tím, že definuje pět rozměrů strategie, mezi něž patří pozemní síla, mořská síla, vzdušná síla, kosmická síla a informační síla. Zejména obohacení geopolitické teorie o poslední dvě dimenze je podle mého názoru tím, co činí tuto publikaci velmi přínosnou nejen pro čtenáře, kteří se o tuto vědu zajímají, ale i pro všechny teoretiky a praktiky mezinárodních vztahů, kteří často mají tendenci vidět svět zjednodušeně a kterým činí problémy uvažovat komplexně a „vícerozměrně“.

Co jiného zařadit na první místo v souboru esejí o geopolitice než zamyšlení nad *Mac-kinderovou teorií Heartlandu*, snad nejpopulárnější geopolitickou koncepcí 20. století? *Geoffrey Sloan* ve druhé kapitole recenzované knihy, jejíž název zní *Sir Halford Mackinder: The Heartland Theory Then and Now*, popisuje utváření teorie Halforda Johna Mackindera v čase a všimá si jejího odkazu pro současnost. Tento příspěvek hodnotí a vysvětluje vznik, vývoj a význam geopolitické koncepce tohoto obdivuhodného muže-vševěda, o němž autor tvrdí, že „jeho kariéra byla velmi rozmanitá a závrtná a mohl započít kariéru minimálně pěti osob, a nikoli jedné“.⁴ Pro účely svého hodnocení Sloan nejprve definuje tři možné podoby vztahů mezi geografii a mezinárodními vztahy. Za prvé lze geografii chápat jako objekt politiky, druhý způsob nabízí pohled na území jako na prostředí a za třetí může být geografie interpretována jako scéna, na níž probíhají vojenské akce. Při takovémto vnímání pak dochází k časté abstrakci, zjednodušování a schematizaci. „Vojenský stratég či velitel vnímá pouze ty geografické faktory, které jsou relevantní z hlediska vojenských cílů, kterých se snaží dosáhnout.“⁵ Mackinderova geopolitická koncepce vznikla podle Sloanova názoru na základě kombinace druhého a třetího přístupu k vnímání území.

Zajímavý pohled na dílo admirála Mahana přináší *Jon Sumida*, autor třetí kapitoly s názvem *Alfred Thayer Mahan, Geopolitician*. Především se zde snaží vyvrátit mýtus, že Mahan považoval geografii za nejdůležitější determinantu rozvoje mořské mocnosti. Důkladnou analýzou jeho díla (což není vůbec snadné, protože dílo čítá 19 knih, z nichž tři jsou dvoudílné, celkem je to tedy přibližně pět tisíc tištěných stránek)⁶ dospívá k závěru, že Mahan pokládal za důležitější kvalitní politické a námořní vedení (respektive vele-ní). Důležití jsou však nejen kvalitní vůdci, ale též pochopení vlády, která je podporuje, či nepodporuje. Zdá se, že autor příspěvku přesně vystihl význam, který Mahan přikládá lidskému faktoru, což mohu doplnit následujícím citátem z Mahanova díla: „Ještě důležitější než velikost námořnictva je otázka jeho institucí, preference zdravého ducha a aktivity a péče o rychlý rozvoj v době války za pomoci náležitých rezervů lidí...“⁷

V pořadí čtvrtá esej *Benjamina S. Lambetha* pojednává o třetím a čtvrtém rozměru geostrategie – o atmosféře a o kosmickém prostoru. Příspěvek s názvem *Air Power, Space Power, and Geography* popisuje rychlý vzestup technologií využívajících těchto dimenzí na příkladu srovnání války ve Vietnamu a operace Pouštní bouře. Podle mého názoru Lambeth ve své stati velmi dobře vystihuje provázanost jednotlivých rozměrů či sil strategie, nicméně někdy až příliš podrobně popisuje taje a divy současné letecké vojenské techniky na úkor studia širších geopolitických souvislostí. Čtenář tak může získat dojem, že čte spíše (nejnovější) abecedu vojenského letectví než příspěvek, který je otištěn v knížce o geopolitice. Stejně tak sedmá kapitola, nazvaná *Geopolitics: International Boundaries as Fighting Places*, jejímž autorem je *Ewan W. Anderson*, poněkud vybočuje z celkové koncepce recenzovaného svazku, neboť je užitečným materiálem pro studenty mezinárodního práva, kteří si podle ní mohou zopakovat základní klasifikaci hranic a způsobů jejich stanovování, jakož i (učebnicové) definice způsobů nabývání území státem, avšak z geopolitického hlediska autor téměř s ničím novým nepřichází. A nakonec i desátá kapitola *Nicholase A. M. Rodgersa*, nazvaná *Weather, Geography and Naval Power in the Age of Sail*, se věnuje poměrně úzkému okruhu geopolitických problémů, kterým museli čelit námořníci ve věku plachet. Pro geopolitickou vědu nepřináší však mnoho nových postřehů a podnětů, a proto nepokládám za užitečné se jí podrobněji zabývat.

Ovšem pátá kapitola recenzované publikace tyto nedostatky plně kompenzuje a seznamuje nás s brilantní geopolitickou analýzou čtvrtého rozměru geostrategie – kosmického prostoru. Dalo by se říci, že kapitola *Geography in the Space Age: An Astropolitical Analysis*, sepsaná *Everettem C. Dolmanem*, vlastně zakládá nový obor geopolitiky – *astropolitiku*. Při zkoumání vlastností vesmírného prostoru můžeme postupovat analogicky jako při studiu zemského povrchu. Místo členitosti zemského reliéfu, který je tvořen horami, nížinami, řekami či údolními, je kosmický prostor utvářen gravitačními horami, propastmi

a oceány. Abychom mohli povahu vesmíru lépe pochopit, je podle autorova názoru nutné se seznámit se zákonitostmi orbitální mechaniky. Ve stati jsou vysvětleny pojmy jako stabilní oběžná dráha, přízemí (perigeum), odzemí (apogeum), bod rovnodennosti, geostacionární oběžná dráha atd.

Podobně jako Mackinder rozdělil povrch planety Země na velké geopolitické entity a nastínil význam jejich vzájemných vztahů pro světovou politiku, Dolman rozděluje vesmír na čtyři části. První z nich je *Země (Terra or Earth)*, která kromě naší planety v sobě zahrnuje i její atmosféru až do výšky nejnižší možné oběžné dráhy. Druhou oblastí je *Kosmický prostor Země (Terran or Earth Space)*, který se rozprostírá od nejnižší udržitelné oběžné dráhy až po geostacionární oběžnou dráhu (36 tisíc km od zemského povrchu). Třetí významnou oblast autor nazval *Měsíčním kosmickým prostorem (Lunar or Moon Space)*. Je to region sahající od geostacionární oběžné dráhy až po oběžnou dráhu Měsíce. A nakonec *Sluneční kosmický prostor (Solar Space)* zahrnuje všechna vesmírná tělesa solárního systému a vesmírné zdroje, které se nacházejí za oběžnou dráhou Měsíce. „Rozsáhlé zdroje Slunečního kosmického prostoru představují Heartland astropolitického modelu. Zemský kosmický prostor je podobně jako východní Evropa v Mackinderově podání kritickou oblastí astropolitiky. Kontrola Zemského kosmického prostoru zaručuje nejen dlouhodobou kontrolu nad vzdálenějšími oblastmi vesmíru, ale poskytuje též krátkodobou výhodu na zemském bitevním poli.“⁸

Domnívám se, že stojí za to věnovat této kapitole větší pozornost, neboť Dolmanova práce je pravděpodobně největším a nejambicióznějším příspěvkem ke geopolitické teorii, s jakým se můžeme v poslední době setkat. Poprvé byl totiž učiněn (podle mého názoru úspěšný) pokus odkrýt geopolitický rozměr vesmíru v širších souvislostech, ačkoli se tento úkol zdá snadným a logickým pokračováním v uvažování typu *souš – moře – atmosféra – ? – ...* a ačkoli se zdá, že je využívání této dimenze teprve v plenkách a odkrývání jeho dalšího potenciálu má lidstvo teprve před sebou. Přitom tato stať nijak nevybočuje z rámce klasické geopolitiky, a to na rozdíl od dalšího příspěvku, který se snaží překonat modernismem svázané postupy geopolitického uvažování.

Fenomén *kritické geopolitiky* máme možnost blíže poznat v šesté kapitole recenzovaného svazku. Napsal ji *Gearóid Ó Tuathail* a nazývá se *Understanding Critical Geopolitics: Geopolitics and Risk Society*. Jestliže klasická (ortodoxní) geopolitika nacházela živnou půdu v prostředí studené války, kritická geopolitika vychází naopak z mírového a environmentálního hnutí a v dnešní éře globalizace, informatizace a společnosti rizik se stává stále relevantnější, a to – jak autor podotýká – např. i s příchodem nových osobností do politiky, jako jsou Václav Havel či Joschka Fischer.⁹ Předchozí zjednodušující a hranice vytvářející „bud’ nebo – politika“ je tak nahrazována „a – politikou“. Gearóid Ó Tuathail ve své esejí popisuje, že ve skutečnosti má pojem geopolitika mnohem širší význam, než jak jej chápou ortodoxní geopolitici. Je možná namíste připomenout již starší autorovo tvrzení, že pojem geopolitika nemá svůj jediný ustálený vnitřní význam, ale že je „záležitostí diskurzu, přičemž toto slovo, kdykoli je uváděno, evokuje velké množství otázek“.¹⁰ Pozornost si zaslouží zejména autorovo tvrzení, že tzv. *praktická geopolitika* má tendenci nechávat se ovlivňovat tzv. *populární geopolitikou*. Autor příspěvku dokládá na příkladu války v Bosně, jak snadné je podlehnout populárním zjednodušujícím tendencím. Válka prý podle mnohých začala v důsledku kumulace heterogenní směsi rozličných národů a národností na Balkáně, který je sám o sobě chápán jako symbol násilí a nestability. Kritická geopolitika by však měla politikům pomoci překonat tento chybný zjednodušující pohled tím, že dekonstruuje stereotypy a nabízí citlivé posouzení geografických rozdílností a neetnocentrický pohled. A navíc bere v úvahu technologie komprese času a prostoru. Autor udává příklad televize, která přenáší genocidu z marginální geopolitické oblasti, která se tak může stát symbolicky strategickou.

V pořadí osmý příspěvek *Information Power: Strategy, Geopolitics and the Fifth Dimension*, kterým do recenzované knihy přispěl *David J. Lonsdale*, je věnován pátému roz-

měru strategie – informační moci. Informační moc působí v prostředí zvaném infosféra, která se skládá jak z informací samotných, tak i z fyzických objektů, jako jsou satelity, kabely, počítače. Její důležitou vlastností je její snadná dostupnost, a proto se na jejím využívání mohou podílet i relativně malí aktéři mezinárodních vztahů. Autor ve své eseji používá analogii s Mackinderovými úvahami nad možností ovládnout svět (viz jeho známý výrok: „*Kdo vládne východní Evropě, kontroluje Heartland. Kdo vládne Heartlandu, ovládá Světový ostrov. Kdo vládne Světovému ostrovu, ovládá svět.*“¹¹). Podotýká, že je velmi nepravděpodobná možnost úplného ovládnutí informační sféry, a to na rozdíl např. od moře či pevniny. Navíc informační moc nemůže nikdy zcela nahradit fyzické prostředí, protože nelze jednoduše ignorovat vlivy terénu či počasí. Informační moc tvoří tedy velmi flexibilní a snadno dostupný pátý rozměr strategie a musí být v mnoha případech v součinnosti s dalšími fyzickými nástroji moci, neboť lidé existují a jednají ve fyzickém světě a informační sféra a informace jsou teritorializovány. Domnívám se, že Lonsdale tímto správně vystihuje komplexnost a důležitost souhry všech dimenzí strategie a nenechává se unést překotným vývojem informačních technologií, podobně jako Lambeth ve svém příspěvku nepřeceňuje vzdušnou a vesmírnou moc. „*Strategické a geopolitické prostředí 21. století nebude determinováno pouze jednou dimenzí či formou síly. Jedinou (dimenzí), která si na to může činit nárok, je fyzické pozemské prostředí, ve kterém žijí lidé. Nakonec budou vždy muset projevy síly z ostatních rozměrů být schopny konat svůj vliv v tomto nejzákladnějším prostředí.*“¹²

Colin S. Gray jako spolueditor recenzované knihy v dalším textu rozvíjí úvahy o nevyhnutelnosti geografie. V příspěvku nazvaném *Inescapable Geography* si pokládá otázku, co geografie znamená pro strategii a stratéga. Přitom v úvodu této stati zdůrazňuje své předpoklady, že „*všechna politika je geopolitikou, veškerá strategie je geostrategií, geografie existuje objektivně jako prostředí či terén a geografie je též přítomna uvnitř nás tak, jak vnímáme prostorové vztahy*“.¹³ Zatímco Clausewitz popisuje pět prvků strategie, Gray jich definuje sedmáct a agreguje je do tří větších skupin: 1) lidé a politika, 2) přípravy na válku, 3) válka samotná. Geografie hraje zvláštní roli v tom, že je přítomna v každé z těchto tří skupin; geografie je tedy vším prostupující dimenzí strategie. Geografie ovšem neterminuje strategii, ale nabízí spíše soubor příležitostí a omezení (viz úvod mé recenze). Je však neustále přítomna a vždy bude určující pro strategické rozhodování, neboť boj musí probíhat v některé z dimenzí (souš, moře, vzduch, vesmír, infosféra). Čtenář si jistě povšimne, že si Gray plně notuje s Lonsdaelem, autorem eseje o informační síle, jestliže tvrdí, že ačkoli moderní technologie čím dál tím víc zmenšují vzdálenost a čas, stratégové a objekty strategického rozhodování, lidé a jejich instituce jsou inherentně geografické a geopolitické povahy.

Williamson Murray se ve svém příspěvku nazvaném *Some Thoughts on War and Geography* zamýšlí nad vztahem geografie a války. Rozděluje své úvahy do třech hlavních skupin: 1) taktický rámec, 2) operativní rámec, 3) rámec strategie a politiky. Na taktické úrovni geografie představuje především terén, který je nezbytnou součástí války. Autor tvrdí, že vojenští historici a teoretici mají často tendenci podceňovat význam terénu (jako např. Ludwig Benedek v roce 1866 v bitvě u Hradce Králové).¹⁴ Na operativní úrovni je při vedení války nesmírně důležité zvládnout logistiku. Německo během druhé světové války uvažovalo v tomto ohledu chybně, když si myslelo, že stačí do SSSR jen trochu „šťouchnout“, aby se celá jeho prohnílá struktura zbrtčila jako domeček z karet. Podcenilo velikost rozlohy sovětského území a možnost, že by se s tím nemusel německý systém zásobování vyrovnat.¹⁵ Podle autorova názoru má geografie úplně největší význam pro strategii a politiku. Velikost a umístění státu jsou rozhodujícími determinanty pro způsob, jakým jeho státníci a vojenští vůdci uvažují o strategii.

Předposlední kapitola *Geopolitik: Haushofer, Hitler and Lebensraum* si všímá kontroverzní osoby německého geopolitika Karla Haushofera a zejména pak jeho vlivu na nacistickou ideologii a na samotného Adolfa Hitlera. Holger H. Herwig se táže, zda byl

Haushofer nebezpečným šířitelem zhoubné ideologie, či pouhým akademikem zabývajícím se ryzí geopolitickou vědou. Autor na jedné straně podrobně popisuje Haushoferovu provázanost s nacistickým režimem (zdůrazňuje zejména jeho přátelství s Hessem, přes kterého měl možnost ovlivňovat samotného Hitlera), avšak na druhé straně přináší zajímavé argumenty svědčící pro jeho obhajobu. A jak lze po přečtení těchto řádků vyušíť, autor nenalézá jednoznačnou odpověď na otázku, kterou si položil v úvodu svého příspěvku. Haushoferův vliv na vývoj nacistické politiky zůstává nadále diskutabilní, což dokládá i skutečnost, že jej spojenci po válce neodsoudili jako bezprostředního viníka. Zda ke konci kariéry jednal tento člověk pod nátlakem nacistů, či nikoli, zůstane podle mého názoru ještě dlouho, nebo dokonce navždy nezodpovězeno. Tento německý geopolitik se nakonec musel „odsoudit“ sám a v březnu 1946 spáchal společně se svou ženou sebevraždu. Tak skončil život člověka, jehož komplikovanost a nejednoznačnost podle mého názoru tato esej mistrně vystihuje. Herwig si zaslouží pochvalu za to, že se dokázal povznést nad rámec černobílého hodnocení Haushoferova života a díla, což činí problémy spoustě dalších autorů, neboť je skutečně těžké rozplést nit osudu této kontroverzní postavy.

V poslední kapitole recenzované publikace, jež nese název *Russia Will Not Be Trifled With: Geopolitical Facts and Fantasies*, popisuje John Erickson velký návrat geopolitiky v postsovětském Rusku, či spíše její objevení, neboť již v této zemi není považována za západní imperialistickou pseudovědu. Je to vcelku pochopitelné, protože Rusko po pádu komunismu zažívá velkou krizi identity a musí čelit novým bezpečnostním výzvám, na něž je třeba nějakým způsobem (i v teoretické rovině) reagovat. Tyto změny Erickson vidí jako „proměnu země z geopolitického extroverta v geopolitického introverta“. ¹⁶ Rusko již není supervelmocí, přišlo o mnoho svých geostrategických a geoekonomických aktiv. Zdá se, že se autorovi podařilo popsat ruskou geopolitiku ve vcelku reálném světle, neboť se nedomnívá, že by byla něčím, co může tento národ spasit. Nicméně vcelku správně podle mého názoru vystihl skutečnost, že by mohla znamenat určitou výzvu pro hegemonii USA např. svou podporou multipolarity (Čína nebo Indie jako nová geopolitická centra), jakož i ohodnotil její přínosy, které spočívají zejména ve snaze o zahrnutí vnitřních ekonomických a bezpečnostních faktorů do geostrategického rozhodování, a to místo lpění výhradně na vnějších parametrech. Na kvalitě této kapitoly snad ubírá pouze špatné očíslování poznámek na konci stati.

Domnívám se, že recenzovaná kniha je pro čtenáře cenná tím, že je doslova „nabita“ velkým množstvím zajímavých informací a postřehů z oboru současné geopolitiky – vědy, která nemá v českých podmínkách zrovna „na růžích ustláno“. V poslední době též ve světovém měřítku (snad s výjimkou kritické geopolitiky) vycházely spíše souhrnné publikace mapující geopolitické teorie, které již vznikly, aniž by myšlenkově přicházely s něčím novým či se alespoň snažily o novou interpretaci starších koncepcí. Avšak není tomu tak v případě recenzované knihy, v níž se můžeme seznámit s možnostmi, které nám nabízejí geopolitikou nově objevené prostory – vesmír či informační sféra. Kniha nám též přibližuje dílo velkých geopolitiků (Mackindera, Mahana, Haushofera), kteří jsou zde nahlíženi z poněkud netradičních úhlů, jakož i vliv počasí a geografie na námořní sílu v éře plachet či nedávné velké znovobjevení geopolitiky v postsovětském Rusku. Všemi kapitolami pak prostupuje téma geografie, již se člověk nemůže jednoduše vyhnout, protože je zde neustále přítomna, a která utváří pro jeho konání soubor omezení a příležitostí, jež se může jejím studiem naučit využívat ve svůj prospěch. První cíl této publikace, tedy objasnění vztahů mezi geopolitikou, geografii a strategií, byl podle mého názoru bezpochyby naplněn. Nejsem si však jist, zda recenzovaná kniha může splnit druhý cíl, kterým bylo rozptýlit obavy čtenářů z pojmu geopolitika, neboť po přečtení této knihy pravděpodobně nabudeme dojem, že proniknout do geopolitiky není vůbec snadné, jestliže se při jejím studiu setkáváme s mnoha faktory z různých vědních disciplín a z praktické politiky, jejichž interpretace je často velmi obtížná. Ani mezinárodní vztahy, ani geografické prostředí nelze však považovat za něco jednoduchého, a proto ani věda, která se snaží propojovat obojí,

nebude bezproblémová. Recenzovanou knihu mohu nicméně doporučit se slovy: „Žádný strach z geopolitiky!“

Martin Kupka

-
- ¹ Strauzs-Hupé, Robert: *Geopolitics. The Struggle for Space and Power*. New York: G. P. Putnam's Sons, 1942, s. 8.
- ² Viz Mahan, Alfred Thayer: *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783*. Boston: Little, Brown, 1914, s. 88.
- ³ Gray, Colin S. – Sloan, Geoffrey (eds.): *Geopolitics, Geography and Strategy*. 1st ed. London: Frank Cass Publishers, 1999, s. 169.
- ⁴ Tamtéž, s. 15.
- ⁵ Tamtéž, s. 17.
- ⁶ Viz tamtéž, s. 45.
- ⁷ Mahan, Alfred Thayer: cit. dílo, s. 82.
- ⁸ Gray, Colin S. – Sloan, Geoffrey (eds.): cit. dílo, s. 93.
- ⁹ Viz tamtéž, s. 109.
- ¹⁰ Ó Tuathail, Gearóid: *Critical Geopolitics*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996, s. 17.
- ¹¹ Mackinder, Halford John: *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York: Henry Holt, 1919, s. 50.
- ¹² Gray, Colin S. – Sloan, Geoffrey (eds.): cit. dílo, s. 155.
- ¹³ Tamtéž, s. 163.
- ¹⁴ Viz tamtéž, s. 203.
- ¹⁵ Viz tamtéž, s. 208.
- ¹⁶ Tamtéž, s. 244.